

ברוך 'שעשאי כרצונו' (על המין הנשי והמין האנושי)

עובדה חברתית היא המבוכה בעיקר בתקופה המודרנית, בעקבות מה שנראה כהנמכה ממוסדת של דמות האשה. במה דברים אמורים?

ברכת 'שלא עשני אשה' בפי הגבר, הצטיירה בעיני רבים כאילו לגלוג יש בה, שהרי תיבות הברכה מצינות את נמיכות האשה למול הגבר. כיוצא בה, אמירת 'שעשני כרצונו' על ידי נשים (מאות שנים אחר חתימת התלמוד), השתמעה ככפייה על הנשים 'לענות אמן על ברכתו' של הגבר, ובכך לאשר בהכנעה את נמיכותן. כל זה הוא חלק ממעשה התפילה המציין רגש נעלה ומוסרי. ובכן, הכיצד?

דבר ונכתב על כך לא מעט, ואני מבקש להוסיף וללטש את המענה הראוי מול הדרישה לבטל או לשנות את נוסח הברכות הללו! הדברים ממוענים לאדם דתי 'אקדמאי', וכמה מהרעיונות עשויים לפייס גם את אנשי התרבות הכללית.

ראשונה יש לציין בצער כי מבוכה זו נשענת על חוסר הבנה מספקת של מילות התפילה ורוחה. מאמרים מלומדים, גם הם אינם נקיים מפגם זה, שכן תורתנו ותפילתנו שזורות נימים דקים המזיקים את הצופים בהן ללטש את עדשות עין שכלם ולעדן את נפשותיהם בטרם יחרצו משפט.

לא מעטים יתריסו: "כאדם אמן עלי מסורת, אין לך ברירה אחרת מאשר לייצר תירוצים מאולצים. שכן אינך מסוגל להודות באמת הבלתי נעימה; שמחברי התפילה היו פגומים מבחינה מוסרית או לכל הפחות פרימיטיביים". נראה שלטוענים כך, ברור שפשוט מילות הברכות הוא כפי שהם מבינים, וכל משמעות אחרת אינה יותר מאשר תירוץ מלאכותי. היות וכך הם סבורים, לדבריהם הוויכוח נסתיים בטרם החל.

לפיכך יש להצביע בתחילה על חולשתה ותלישותה של הנחתם היסודית; סבורים הם שההבנה העממית של מילות הברכות היא בהכרח הפוונה שנתכוונו לה חכמינו. אבל, זאת מניין להם? מילות התפילה אינן מובנות לקהל הרחב הרף במהירות על גב דפי הסידור. רוחה הכללי של התפילה, מובן, אך לא מילותיה אחת לאחת. ידע צר וקטנות באים לידי ביטוי בין היתר בפרשנויות עממיות המתפשטות כאש בשדה קוצים. ולא כל המתפשט, הוא הפשט.

1. לייצוג גישה זו ראה מאמר מסכם נרחב: גילי זיוון, "שלא עשני אשה ושעשני כרצונו - הצעה לברכה אחרת". בתוך: 'נשים בדין הלכתי', מיכה ד' הלפרן וחנה ספראי, תשנ"ח, עמ' ה-כה. לגישות שונות בנושא מאמרנו, כמו גם לשאלת מעמד האשה בכלל בספרות התורנית, המחקרית והפובליציסטית - ראה רשימה ביבליוגרפית רחבה בסוף הספר 'פמיניזם ויהדות', אבי וינרוט, תשס"א.

א. 'שלא עשני אשה' - ברכה ומשמעותה

נאמר בתוספתא (ברכות פ"ו):

ר' יהודה אומר שלוש ברכות חייב אדם לברך בכל יום... ברוך שלא עשני אשה.

...שאינ הנשים חייבות במצוות.

כאן מוסבר שהאיש מברך הברכה פונה לריבונו של העולם, ומודה על שזכה להיות חייב במצוות מרובות. היסוד הרוחני העדין המבוטא כאן הוא שהמצוות, חרף היותן כפויית על האדם, אמורות לשמחו עד כדי שתעלה מלבו ברכת הודאה לה', ועד כדי התעלמות המברך מפרמטרים אחרים, שלפיהם אולי טוב היות אשה מלהיות גבר.

התוספתא הנה חבור קדום, כך שאין לתלות את משמעות הברכה המצוינת כאן, כמשמעות המגוונת בפני התקפות מודרניסטיות. מאוחר יותר בתלמוד הבבלי והירושלמי מוזכרת גם כן ברכה זו².

מכאן, שהאווירה הקלילה השוררת בשיחות סלון, ואי אלו גברים באומרים ברכה זו משתפים בה מעין קריצת שמחה לאיד כלפי נשים - היא תוצאה של חוסר ידע וקריאה סלקטיבית של תיבות הסיודור. האשה אינה בשום פנים הכתובת לברכת 'שלא עשני אשה'; הבורא מטיל עול המצוות, הוא לבדו המען לברכה זו.

ניתן עדיין להתלבט ולהעלות שני צירי פרשנות לתוספתא לעיל:

פירוש א1: כנ"ל אין בנוסח הברכה כל התייחסות לדמות האשה ולשקילת ערכה למול ערך הגבר (אפשר ששווה היא לו, אפשר שפחותה ממנו, ושמה אשה על מגוון מאפייניה עולה על הגבר. ולא מן הנמנע שפְטור האשה מחלק מהמצוות הוא דווקא על שום מעלה אישיותית שיש בה). כל שְנָאמר פה הוא שהגבר שמח על היותו מחויב במצוות רבות - זכות שלא בורכו בה נשים. העמדת הגבר למול האשה מציינת שייכול הייתי להיוולד אדם שאינו חייב במצוות, ולפיכך מודה אני על אי מימוש אפשרות זו".

פירוש א2: נמיכותה נרמזת אכן בנוסח הברכה, אך אינה בגדר סיבה שבגללה פטורה האשה מאי אלה מצוות, אלא היותה פטורה הוא הוא עצם נמיכותה. ועול המצוות שנפל בחלקם של הגברים, הוא בעצמו יסוד ומקור חשיבותם. זהו הדגש החינוכי שברכה זו מבקשת להשריש בלב האיש המברך, ואין נוגע לענייניו כלל מהי הסיבה (ואם בכלל ישנו נימוק העשוי להיות מובן לנו לכך³) שהללו חייבים והללו פטורות.

אבל, יושם לב. הברכה נסבה כלפי עניין נקודתי, ואילו בראייה מקפת אפשר שדמות האשה עולה על הגבר או שווה לו. כלומר, הברכה אינה נוגעת לדמות הגבר בכללה; היא הודאה ממוקדת

2. בבלי מנחות מג, ב; ירושלמי ברכות פ"ט ה"א.

3. הר"מ פינשטיין (אגרות משה או"ח ח"ד ס"י מט) מתבטא בנוגע לפטור הנשים ממצוות עשה שהזמן גרמן: "ולבד טעמי תורה שלא ידוע לסתם אינשי אף לא לתלמידי חכמים גדולים... איכא גם טעמים גלויים לכל, כי סתם נשים בעולם... עליהן מוטל גידול הילדים והילדות".

כלפי עול המצוות, ודי לנו במה שהאיש מצהיר שאינו מקנא בחופש הנשי מחובות מסוימות⁴. **פירוש ב1:** פטור האשה ממקצת המצוות, מלמד אכן על נמיכות נשמטית כוללת בהשוואה לגבר, המהוהן סיבה לפטור זה.

פירוש ב2: נמיכות האשה היא נחיתות מצבית, לא אישיותית, דהיינו, האשה מחויבת בפועל לבעלה בדמיון טכני-מעשי לעבד כלפי רבו, ומכאן היסוד להפחתה במצוות הנדרשות ממנה. לפי פירוש ב1 ו-ב2, מתייחסת הברכה הן לפטור האשה ממצוות מסוימות והן לאשה עצמה⁵.

ממערך הפירושים עולות שתי גישות: או שפֿטור האשה ממצוות שונות הריהו מושא הברכה,

4. כאן מקום לחולק לטעון כי פירוש **א2** הוא מלאכותי, ומן הראוי היה למצות את המסקנה הגלומה בו, ולפרש כך: מאחר ואני האיש חייב במצוות שלא כמו האשה, לפיכך **גם בראייה כוללת** חשיבות האשה ודמותה נחותות הן בהשוואה לאישיות הגבר. סייעתא לפירוש זה (נכנהו **א3**), ישנה במשנה (הוריות יג, א): "האיש קודם לאשה להחיות ולהשב אבדה וכו'". מבלי להיכנס לחילוקי הדין השונים, ניכר שכאשר נסיבות המקרה **שקולות** הן, האיש קודם לאשה בקבלת מזון, השבת אבדה וכו'. הסולם ההיררכי במשנה כולל: כהן, לוי, ישראל, אשה, ממזר, נתין, גר ועבד משוחרר. הרשימה מלמדת שמי ששייך בתורה ובמצוות יותר מחברו, כן גבוהה מדרגתו בסולם הקדימויות. לכן ממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ. והט"ז (יו"ד סי' רנב ס"ק ו) מנמק את דעת הבי"י (שאיש קודם לאשה אפילו להצלה מטביעה) במילים: "שאיש חייב טפי במצוות".

ובכן, מוכח לכאורה מדיני הקדימויות שבמשנה, **שערכו הכולל** של אדם, מוגדר אך ורק על פי שייכותו בתורה ובמצוות. ממילא, פטור הנשים ממצוות שונות גורע מחשיבותן העצמית עד כדי **שבראייה כוללת** נקבעת דמות האיש כגבוה מהאשה: מענה משולש אפשר להציע:

האחד, פירוש **א3** המבטא רעיון בר כוח משיכה פנימי, עם היותו פירוש אפשרי, לא ניתן להוכיחו חד משמעית מדיני קדימויות, מפני שהמשנה אולי מכוונת לומר שכאשר הנני מאולץ לבחור למי לסייע קודם, לאיש או לאשה, **מחויבותי לתורה ולמצוות** גוררת שאעדיף את המעשה שתוצאתו תרבה תורה ומצוות. זה יסוד דיני הקדימויות, וממזר תלמיד חכם קודם לכהן גדול עם הארץ, היות ולא שוקלים כאן את מעמדו האישיותי של הכהן למול הממזר, כי אם את מחויבותי שלי לתורה ולמצוותיה. ויתכן שלכך בדיוק נתכוון הט"ז. למהלך זה, דברי המשנה מכוונים דווקא לרוחו של פירוש **א1**.

השני: אפילו אימצנו את רעיונו של פירוש **א3**, אין הכרח לקבוע שזהו גם כן עניינה של ברכת 'שלא עשני אשה'. ברכה זו עשויה להכיל את פירושים **א1** ו-**א2**.

השלישי: אפילו קיבלנו דעת החולק, לאמור, פירוש **א3** הוא הביאור ההולם ביותר לברכת 'שלא עשני אשה' - עדיין יש מה לומר כלפי תחושת העלבון של נשים. לכך יוחד סעיף **א1** לקמן במאמרנו.

5. קרוב הוא שפירוש ב2 ופירוש ב1 זהים בהתאמה לשני לשונות ברש"י (מנחות מג, ב). בשלושה דיבורים רצופים מצוין רש"י פירוש שלאחריו לישנא אחרינא, ותמיד זהה הלישנא אחרינא עם פירוש א1. דברי רש"י מוסבים על הגמרא (שם): "תניא היה ר' מאיר אומר חייב אדם לברך שלוש ברכות בכל יום. אלו הן: ...שלא עשני אשה, שלא עשני בור. ר"א בר יעקב שמעיה לבריה דהוה קא מברך שלא עשני בור. אמר לי כוליה האי נמי? אמר ליה, ואלא מאי מברך? שלא עשני עבד. היינו אשה? עבד זיל טפיי". פה נצטט רק את הביאור הראשון: "כולי האי נמי. דמשבחת נפשך שאינך עם הארץ. לישנא אחרינא: כולי האי נמי, בשלמא עובד כוכבים ואשה הואיל ולא בני מצוה נינהו, שפיר מברכת, אלא בור בר מצוות הוא". ע"י ב"י (או"ח סי' מו) אחר צטטו את דברי רש"י: "ומשמע מדבריו דהני ברכות על חיוב המצוות הן וכו'".

או שהאשה עצמה היא **מושא** הברכה, אך לכלל הפירושים האשה **אינה המען** לברכת 'שלא עשני אשה', אלא הבורא ברוך הוא. סוף דבר: לכל השיטות, הפזילה המלגלת לכיוון הנשים, איננה ממהלך התפילה - רק חריגה פסולה!

יושם לב: פירוש **א** מבטא את התוכן הימינימלי שבלשון התוספתא (עם שאינו הפירוש היחיד ההכרחי).

יש לומר זאת כלפי המצטטים את פירוש האבודרהם⁶:

הנשים נוהגות לברך במקום שלא עשני אשה - שעשני כרצונו, כמי שמצדיק את הדין על הרעה הבאה עליו.

ה'רעה' שאודותיה נסבו דברי האבודרהם אינה הבשורה הנוגעת לעצם היות אשה, ולדמות האשה, אלא עוסקים אנו כאן בטובה שנפלה בחלקו של הגבר להיות מחויב במצוות⁷. ממילא ברכתה התגובתית של האשה, מכוונת אף היא לעניין זה, במשמע; אני האשה מצהירה גם כן שזכות היא להיות חייב במצוות. באיזו דרך אני מצהירה זאת? באמירה **שהיותי פטורה ממצוות עשה שהזמן גרמן - בשורה רעה היא, היות ונותרתי חסרה את אותה זכות**⁸. כך היא בוודאי הכוונה העולה מפשיטות לשונו של בעל הטורים (רבו של האבודרהם) המציין ללשון התוספתא⁹.

מסתבר אפוא שמי שהבין באורח שגוי את ברכת 'שלא עשני אשה', נמשך לפרש בדרך דומה את הסבר האבודרהם ובעל הטורים לתיבות 'שעשאני כרצונו'.

יתרה מזו. אפילו היינו מפרשים כוונת הטור והאבודרהם כפי פירוש **ב** לעיל¹⁰, עדיין צריכות תיבות 'כמי שמצדיק את הדין על הרעה הבאה עליו' להיקרא בזהירות. כי הדמיון בתיבה 'כמי' מבטאת שאין כאן חטא ועונש ומידת הדין, שעליה מברכים "ברוך דין האמת", אלא מצב יסודי שיש בו פגימה וחסרון¹¹. הווה אומר, ברכת 'שעשאני כרצונו' שרויה בתווך שבין ברכת 'הטוב והמיטיב' לברכת 'דין האמת', והיא מסוג הברכות שמברך אדם כשמתרחש עליו מאורע שאין

6. אבודרהם השלם, פירושי התפלות וכיו, ירושלים תשכ"ג, עמ' מב. נכתב לפני קרוב ל-700 שנים.

7. אין לטעות בהבנת האבודרהם. עם שהוא מנמק את פטור הנשים ממצוות עשה שהזמן גרמן, בשעבודן לבעליהן, אין לכך שייכות לברכת 'שלא עשאני אשה' וברכת 'שעשאני כרצונו', שכן הוא מסכים עם הרמ"ה ששבוי לא יברך 'שלא עשאני עבד', מאחר ושבוי חייב בכל המצוות בניגוד לעבד (שם). מכאן שיהרעה' שמזכיר אבודרהם אינה עצם שעבוד האשה לבעלה, כי אם הפטור ממקצת המצוות, כדעת רש"י בלישנא אחרינא, ראה בהע' 5.

8. הסבר זה אינו דחוק, לא מן הצד הלשוני ולא מצד הסברא. אכן היו מי שפרשו את הטור כנוקט שמעמדה של האשה הוא בגדר עונש, ולפיכך חלקו על דעתו בנחרצות. ראה הרב צבי אלימלך (מהרצ"א) מדינוב, מגיד תעלומה, תרל"ו, עמ' קח. יושם לב, מהרצ"א לא ביקש להחליף את נוסח הברכה!

9. כך לשון הטור (אוי"ח ס"ו מו): "בא"י אמ"ה שלא עשאני עובד גילולים שצריך ליתן שבח והודאה למקום שבחר בנו מכל העוין וקרבונו לעבודתו... בא"י אמ"ה שלא עשאני אשה, שאינה חייבת במצוות שהזמן גרמא. ונהוג הנשים לברך שעשאני כרצונו. ואפשר שנוהגים כן שהוא כמי שמצדיק הרעה הבאה עליו".

10. רוצה לומר שפטור האשה מחלק מהמצוות מלמד על חיסרון בדמותה או במצבה.

11. בדומה למטבע הלשון שנקט הרמב"ם (הל' גניבה ט, ט): "ומפני מה התירה התורה דמו של גנב... ונמצא זה... כרודף אחר חברו להרגו", האות כי בתיבת "כרודף" מתפרשת ככ' הדמיון ולא ככ' הזהות (הרב חיים דוד הלוי, תחומין א, עמ' 345).

הוא רוצה בו. תיבת 'הרעה' בהקשר זה - אין משמעה אלא תיאור מצב של חוסר. זאת טוען אני הן מפני גמישותה של השפה העברית והן על שום כ' הדמיון המשתרעת על פני המשפט כולו, וראה עוד על כך בהמשך המאמר, פרק ג/1. על כל פנים המען לאמירת 'ישעשאני כרצונו' אינו הגבר, אלא בורא העולם.

ב. ברכת 'ישעשני כרצונו' ומשמעותה

כאמור, ברכת 'ישעשני כרצונו' אינה מצויה בתוספתא או בתלמוד, כי אם לראשונה מאות שנים רבות אחרי כן. כידוע נחלקים הפוסקים אם לברכה בשם ומלכות; שלא כברכת 'שלא עשני אשה', שהיא ברכה לכל דבר לכל הדעות.

נניח לצורך דיוננו כי לא מן הנמנע שאמירת 'ישעשני כרצונו' נולדה כתגובה היסטורית לברכת 'שלא עשני אשה'¹². לאמור, הזמן שחלף מאז ימי התלמוד, ושמה ירידת הדורות והבנה שגויה (כנ"ל) של המילים 'שלא עשני אשה', הולידו הרגשת אי נוחות הולכת וגוברת, וברכת 'ישעשאני כרצונו' היוותה מענה הולם למצוקה זו. קשה גם לקבוע מי הוא זה שהוטרו מעלבון המין הנשי; הנשים: הגברים? הפרנסים? חכמי הדור? אף לא ברור אם ברכה זו נתקנה ע"י חכם מן החכמים, או שאשה חשובה החלה באמירתה. אך עובדה היא שחכמי הדורות אימצו אמירה זו ועודדה ולכן כתבוה בספרי הפסק, כמנהג.

לענ"ד בזה עיקר העניין; **קבלת חכמי הדורות** את המילים 'ישעשני כרצונו' כנוסח שראוי לנשים לאומרו בתפילתן, מלמדת שלדעתם אצורים בנוסח זה שבלשון הקדש, רעיונות קדושים ואמיתיים.

הבה נברר באורח ראשוני: האפשר שברכת 'ישעשני כרצונו' נמנית על משפחת הברכות מסוג 'הטוב והמיטיב' הנאמרות בעקבות בשורות טובות, או ברי ששייכת היא למשפחת המאורעות המעציבים שעליהם נוהגים לברך 'דיין האמת'?

את ביאור בעל הטורים והאבודרהם הכרנו, אך אין זה הביאור היחיד. הטי"ז (או"ח סי' מו ס"ק ד) סבור שאמירת 'ישעשאני כרצונו' הריהי ממין הברכות שחייב אדם לברך על הטובה, כלומר אמירתה אינה מתייחסת להעדר כלשהו, אלא דווקא למעלות שישנן באשה¹³. הרב קוק (עולת ראה ח"א עמ' עא-עב) הרחיק עוד ונקט שברכת האשה היא על שום מעלה מסוימת שישנה בנשים ואינה מצויה אצל אנשים. רש"י הירש (בפירושו לתורה, ויקרא כג, מג) סבור שפטור האשה מכמה מצוות שהזמן גרמן, ומצווה מקבילה לחובת המילה הוא, הן מפני אופיין הַדְּבָקוּתִי הַתְּלֵהבוּתִי יתר על האיש, כך שאינן זקוקות למעשים סמליים הן מפני מיעוט הסכנה לחטוא,

12. כוונתי להטעים כי גם לשיטת מי שמתאר את 'צמיחת' ברכת 'ישעשאני כרצונו' כתגובה היסטורית, ערכה של ברכה זו לא פג. אך אין כל הכרח לצייר ברכה זו כתגובה היסטורית, ראה דעת הטי"ז בהערה 13.

13. לדעתו, לשון ברכת 'שלא עשני אשה' מלמדת על מעלה וחשיבות עצמית גם באשה, ואם כך, חייבת היא לברך בעצמה על מעלתה שלה. ואגב, לפי הטי"ז המקור ההלכתי לברכת 'ישעשני כרצונו' הוא התלמוד עצמו: לא באמירה מפורשת אלא כנגזרת מתבקשת שחלף זמן עד שהנהיגה למעשה. לשון הטי"ז שם: "קל וחומר באשה שיש בה בריאה טובה שגם היא מקיימת קצת מצוות. על כן אמר כאן שנותן הדין לו יתברך... אלא שזכה האדם שלא נברא הוא באופן אחר שהיה גם כן צורך הבריאה...".

בהיותן מצויות פחות ברשות הרבים ובמלחמת הקיום¹⁴. מאידך, היו חכמים ראשונים שפירשו כפירוש ב1 לעיל, דהיינו שתיבות 'שלא עשאי אשה' מכוונות לדמות האשה הנחותה בשורשה מדמות הגבר. כך הוא בדרשות רבי יהושע אבן שועיב תלמיד הרשב"א¹⁵. וייתכן שברכת ישעשאי כרצוני תתפרש לדבריו במשמעות זהה.

ובכן, מהו הפירוש 'הנכון' לקרבו? וקודם לכך ראוי לחזור ולעמוד על השונות היסודית בין האופן הצר שבו רואה לעתים הציבור הרחב את הברכות הללו, לבין העושר וההיקף שדחסו חכמים בתיבותיהן של הברכות.

חכמים אשר תיקנו את אמירת הברכות והתפילות זרעו בהן מה שזרעו, וכשם ששבעים פנים לתורה, פנים רבות לתפילה, וחכמים מעצבי התפלה נקטו בתיבות המסוימות הכוללות עולמות שלמים, כפי שראתה לנוכח דעתם הרחבה ונפשם הגדולה. מאחר והכול מודים שאמרות חז"ל מתפוצצות לכמה וכמה גוונים, למה יגרע חלקן של תפילות שאותם גדולי חכמים תקנום, כתיבות להמיית הנפש האנושית בעמדה לפני בוראה ולמול ייעודה וגורלה¹⁶? עם זאת, אינסוף פירושים תוך חופש פרשני מלא, מרוקן מתוכן את מילות הכתוב. חכמים היו ערים לכך שעתים ועם חליפת העתים פנים חדשות צומחות בתפילה החיה, חלקן מולדת בית, חלקן מולדת חוץ, וכמה זרות ונוגדות. מֵהֵן מְפֹרָת ומהן מְפֹרָת. אנו מבקשים במאמר זה להצביע על קשת המשמעויות שבשתי ברכות הנוגעות לאשה. **טווח משמעויות מקור**, תחת חד משמעויות אקדמית יבשה ושטוחה. גיוון חי המבטל את הצורך 'הדחוף' לשנות ממטבע הברכות¹⁷.

14. כך הבנתי במילותיו: "והתורה מניחה שיש לאשה דביקות יתירה ונאמנות של התלהבות ליעודה; והניסיונות המזומנים לה בתחום יעודה - סכנה מועטת נשקפת לה מהם". אף שרש"י מציב בזה רעיון עצמאי ולא ביאור לברכות השחר. וראה העי' 20 לקמן.

15. דרשות ר"י אבן שועיב (-ספרד, לפני כ-500 שנה) על התורה ומועדי השנה, ח"א עמ' רנח. המחבר מזכיר בדבריו את פטורן של הנשים ממצצת המצוות. רבי יהודה ב"ר יקר נוקט בדומה, אף שפותח בנימוק שאינה חייבת בכל המצוות, ומוסיף שאימת בעלה עליה (פירוש התפילות והברכות, תש"ט, עמ' כא). אבל לקמן העי' 24 מצוטט שו"ת בני בנים הקורא להבחין בין נימוק עיקרי לנימוק טפל. לפי דרכו, טעמים אלו אינם יותר מאשר טפלים אפילו אליבא דהפרשנים שכתבום בספריהם.

16. כתב הגר"ח מוולוז'ין: "אך המה כיוונו בה ותיקוה על אופן שתהיה הכל כלול בה וכל איש ישראל כל אחד מתפלל כפי הבנתו. וכללו של דבר שמיים שנתקנה לא היה בעולם ב' תפלות שישעו רושם שווה למעלה ושיעלו למדרגה אחת" (רוח-חיים על פרקי אבות א, ב).

נוסחי תפילות הימים הנוראים מקובלים עלינו כאוצרים בקרבם חוויות נוגדות ומשלמות, הרגשת אפסיות, תחושת גדלות, ייאוש, אושר ותקווה וכדומה, ואנו רואים בזרמים לעומתיים אלו מהלך רוחני נכון ומרהיב. הוא הדין לתפילות הקבועות בכל השנה, וכשם שקטעי תפילה שונים מכוונים לרעיונות מגוונים, הוא הדין למשפט אחד או ברכה אחת העשויה היא גופה להכיל פנים לכאן ולכאן.

17. ברכת ישעשאי כרצוני שלא נזכרה בתלמודים ולא ידוע מי יסדה ואיך צמחה, צריכה מִקְבַּע הדברים סעד חזק יותר. למעלה צוינה דעת הט"ז שברכה זו נגזרה מברכת האיש. ברם גם לדעת חוקרים הסבורים שברכת ישעשאי כרצוני, ברכה תגובתית היא, ואפילו נאמר שהפוסקים נמשכו אחרי מנהג שנישים החלו בו, הרי הגושפנקא שבדיעבד משמעה שהנוסח ישעשאי כרצוני הוכר על ידי הפוסקים ככולל בתוכו תוכן חי ומורכב, אמיתי וקדוש. ודוק: לא 'נוסח מקודש' מפני השתרותו ההיסטורית, אלא נוסח קדוש כשלעצמו.

נמצאו בעלי מבט מודרניסטי הטוענים כי אמירת ישעשאי כרצוני באה "להשתיק את הנשים ולהחזירן למקומן הטבעי", ומסתבר שאכן יש נשים שבאומרו ישעשאי כרצוני מתרשמות ומרגישות כך, ואולי יכרצוני מתפרש אצלן במעומעם במובן ירצוני של הגברי. לא מן הנמנע שקיימים גברים חלושים הנענים לפירוש זה. אך כאמור התרשמויות אלו אינן קדושות, והנכון הוא להתייחס ולהבין את מילות התפילה כאמצעי התרוממות למימדים חדשים.

מסתבר גם כי הפרשנויות הקוטביות בדבר דמות האשה, אינן מוציאות זו את זו; קיימות נשים השונות בקוטביות זו מזו, ואף אותה אשה עוברים בה גלי שפל וגלי גאות, נמיכות רוחנית מכאן וגובה רוחני משם. מן הידוע כי כבר במאמרי חז"ל מצינו התייחסות דו ערכית לנשים¹⁸.

מזווית הבנה עדינה זו, יכולים אנו להתבטא ולנקוט: אשה פטורה ממצוות שונות, עתים מפני חולשת נפשה ובעתות אחרות על שום גדולת נפשה. תמציתו של דבר, פטורה היא בכל הזמנים. כיוצא בזה ברכת ישעשאי כרצוני כוללת בתוכה יסוד הכנעה וקבלת הדין, הראויות לאשה ברגעי השפל הנשמתיים, וכוללת גם יסוד של הודאה ושמחה על מעלתה הרוחנית הנאותות לאשה בעתות העלייה שלה¹⁹. למהלך זה, המילה 'כרצוני' המרמזת לעמימות וכאילו מותירה שאלה פתוחה, מכוונת למדרגות העולות ויורדות בנפש האשה. והמפרשים לפי ראותם הדגישו פנים שונות בנפשה.

נמצינו מוחכמים בנושא זה כי אין כל הכרח להוציא מן המחנה פירושים שאינה עולים בקנה אחד עם איסטיניסיותה של הנפש המודרנית.

בטרם העלאת הדיון לפסים עקרוניים, נציין רק כי כבר נמצאו כאלה שביקשו ללגלג על יריח האפולוגטיקה הנוף מדברי רש"י הירש שהובאו לעיל, ותמהו, הלא לפי מהלכו הרעיוני, מן

18. לתפיסות חלוקות במאמר אחד, ראה שמות רבה כח, ב על הפסוק "כה תאמר לבית יעקב": "אלו הנשים... אמור להם ראשי דברים שהם יכולות לשמוע... דבר אחר: למה לנשים תחילה, שהן מזדרזות במצוות וכו'". יתרה מכך, אפשר שעשויים אנו למצוא בדברי רבותינו סמך ישיר ל**דמות הדו-קוטבית** באשה בהקשר פטור הנשים ממצוות שונות. בילקוט שמעוני (שמואל א רמז עח) נאמר: "**וחנה היא מדברת על לבה**". למה נשתתפו הנשים עם הקטנים והעבדים לענין מצוות, לפי שאין להם אלא לב אחד..." ונחלקו מפרשים בביאור תיבות "שאינן להם אלא לב אחד", אם לשבח הוא אם לגנאי, כלומר, פטורן של הנשים ממצוות עשה שהזמן גרמן, האם יסודו במעלתן של הנשים (כך פירש בשו"ת יביע אומר או"ח סי' מ אות ט), או בחסרונו (פירוש זית רענן על אתר)? מחלוקתם היא בביאור 'לב אחד', האם מכון ליצר הטוב או דווקא ליצר הרע?

יורשה לי להציע הבנה שונה הלוקחת בחשבונה את שתי נקודות המבט ומבצבצת ממהלך המדרש: המדרש נוקט שצדיקים ורשעים שווים בזה שאין להם אלא לב אחד (הנרמז בתבית "לבה" ולא נכתב 'לבבה', "לבס" ולא 'לבבס', ב' אחת ולא שתיים), דהיינו, האדם הבינוני ליבו חצוי ומתנדנד, רשעים נשלטים ע"י לב אחד - לב אוויל, ולעומתם הצדיקים מנהלים את חייהם על פי הלב האחד הטהור. ונתייחדה נפש האשה בנדירות מצב הבינוניות אצלה. מעתה יומתק נוסח הילקוט: למה נשתתפו נשים עם קטנים ועבדים, והלא אישיותן של נשים חשובה היא? משיב הילקוט: היות והאשה לב אחד לה, **לְעוֹלָם**, הן בשעות ירידתה הרוחנית (או היא בבחינת "רשעים", לא במובן הצר), הן בעתות מעופה ועלייתה (שאו היא בבחינת 'צדיקים') - לפיכך, חרף 'הבדלי הגובה' בין אשה לעבדים וקטנים, בפועל פטורה היא תמיד ממצוות עשה שהזמן גרמן בדומה לפטורים הם.

19. השווה עם מה שכתב הגר"י סולוביצ'יק, אדם וביתו, תשס"ב, עמ' 111, בדבר עליונותה הרוחנית של האשה על פני הגבר, בנוגע להכרעות בעיתות משבר.

הראוי היה שדווקא הגבר יברך 'שעשני כרצונו', מאחר והוא הנחות מבין שני המינים! לפול זה שגוי, הואיל והוא מחמיץ את עיקר כוונת חכמינו. כוונתי לפירוש א1 שהוזהר למעלה, שאין ברכת 'שלא עשני אשה' עוסקת אלא בשמחת האדם על היותו חייב במצוות כולן. הברכה אינה נוגעת בשקילת ערך גברים למול נשים בראייה שלמה ואבסולוטית, כי אם בהפניית זרקור חווייתי כלפי שמחת החובה לקיים את מצוות ה'20. ממילא אין ביאורו של הרב הירש 'מקלקל' את שמחת הגבר: שלא עשאו הקב"ה אשה.

על פי הרב הירש גם כן וביתר שאת, תוכל להתפרש אמירת 'שעשני כרצונו' כאמירה תגובתית, שנצרכה עקב ירידת הדורות. הנשים מברכות ומצהירות: אכן נגרעה מעמנו שמחתו של המצוה ועושה, על כך אנו מצרות, ובמקביל שמחות אנו במעלתנו הנפשית שנחשפה בשורשו של הפטור ממצוות שהזמן גרמן.

ג. 'שעשני כרצונו' - כמקרה מבחן לעימות התרבותי

לקראת סיום נצביע על הסוגיות הרגישות הכלליות, שדיון פרטי זה אוצר בשורשו.

1. שוויון והיררכיה

יש להבחין בין סירובה של הנפש המודרנית להכיר בהיררכיה שבין בני אדם, לבין נושא דיונו למעלה. האדם החדש מתעקש כי כל בני אדם, העמים השונים והמינים השונים, שווים בערכם, ולפיכך מתייסר הוא כיצד להכשיר דעות רבים מחכמינו, כי נשים נחותות מהותית מגברים, וגויים מיהודים, וכדומה. דיונו למעלה נסב לא על עצם הימצאותן של דעות אלו בספרי קודש אלא על היותן נאמרות בתפילה ביומיום. במילים אחרות, האיש והאשה המודרניים חשים פגיעה בוטה בנפשם, למול האמירה הגברית המתריסה בוקר בוקר (שלא עשני אשה), ובמה שנראה כהכנעת ראש מצד האשה (שעשני כרצונו), כמרכיב קבוע של סדר התפילה.

אבל ברור כי הסירוב הכללי לקבל את הדעה בדבר אי השוויון שבין בני אדם, הוא הממריץ את דורשי שינוי נוסח התפילה.

איננו משיבים בנקודה זו למי שנוקט עמדה לא אמונית אלא לגברים ונשים חדורי אמונה. והללו אמורים לעצב את מושג השוויון בכלים תורניים, שלפיהם השוויון האמיתי הוא ביחס שבין א-להים לברואיו. משמע, הקב"ה נתן לברואים שונים תפקידים שונים, והפחות והיותר אינו אלא במידת מימוש האדם את חובותיו ושאיופתיו כלפי הבורא. ואילו מהותו היסודית הנתונה של נברא זה או אחר היא בגדר כבשי דרחמנא, עניינים שמעבר לפרגוד. ממילא גם לו אמצנו את פירוש ב1²¹, אי אפשר להתעלם מכך שאפילו ברכת הודאה לה' על רעה

20. לשון רש"י הירש בסידורו (עמ' יא) בהתייחסות ישירה לשלוש ברכות 'שלא עשני': "הברכות הללו אינן ברכות הודאה שה' לא עשאונו, גוי עבד ואשה. הברכה מעוררת אותנו לבחון את תפקידנו, שה' הטיל עלינו בזה שעשאונו **איש יהודי משוחרר**... הרי הן יודעות שהתפקיד שעליהן למלא **כאשה יהודיה בת חורין**, אינו נופל, ביחס לרצון ה' ונחת רוחו, מזו של אחיה". הרשיתי לעצמי לפתח במסלול מסוים את רעיונו היסודי של רש"י, ואילו הוא עצמו נוקט שברכות אלו אינן ברכות הודאה כלל אלא מעשה התחייבות.

21. שהמילים 'שלא עשני אשה' מצינות את נמיכותה האישיותית של האשה. כיוצא בזה פירוש ב2 המציין נחיתות מצבית.

ממשית, מכילה **במהותה** את הרעיון כי הרעה הבאה היא פרט אחד טפל מתוך מערך רחב, מערך שמי שמכירו היטב, יכיר על כורחו כי הרעה המתרחשת נצרכת והכרחית בעבור תכלית טובה ומקפת. לפיכך צריכה שתאמר ברכה על הרעה, בשמחה ובסיפוק (ברכות ס, ב)²². כל שכן נשים המברכות שעשני כרצונו ("כמי שמצדיק את הדין על הרעה") שיש בברכתן משום עמידה שמחה וגאה על שום המטלה השונה שהועיד להן הבורא לעובדו על קרקע אישיותן ומצבן הייחודי, תפקיד שלא היה אפשרי אילו חויבו גם הן במצוות עשה שהזמן גרמן. וכבר הוכח למעלה כי פירוש ב' רחוק מלהיות פירוש הכרחי²³.

2. "המשנה מטבע שטבעו חכמים"

קיים דיון רחב בשאלה אם חכמים ופוסקי הלכה בדורותינו רשאים ואפילו חייבים לשנות בדיני המצוות ובנוסחי תפילות עקב שינויים בעובדות החיים או תזוזות תפיסתיות שחלו בתרבות האוניברסלית. שאלה זו שואלים ושאלו בעבר הפוסקים את עצמם, ופסקיהם בפועל משקפים את התגובה המורכבת והדיאלקטית לסוגיה זו. אופיה החי של היהדות הוא מן הדברים הנודעים,

22. היהדות מחנכת להתייחסות מפוצלת כלפי הסבל: אירע והנך חולה, אמור אתה בתפילתך לבקש סיוע מהשי"ת, גם לאחוז באמצעים רפואיים לחלץ מהמצב הקשה. במקביל עליך לקבל ברוצן ובהבה את גורת הבורא, ולראות את ייסוריך כתפקיד רצוי, מבורך ונעלה הנועד לך בלבד.

אנטינומיה תיאולוגית זו אינה היחידה כידוע, והיא מהדקויות האמוניות הראשוניות. כפילות מורכבת יסודית זו, משזכה לה אדם, אך טבעי הוא שהיא תסתעף ותשתקף (בקל וחומר, כמו שכתבתי למעלה) גם ביחסה של האשה כלפי עצמה, הווה אומר: הנני האשה חיה בשתי רשויות יחדיו; נחותה אכן בהשוואה לגורל הגבר, ויחד עם זאת תופסת את עצמי שלמה, ברייה של **לכתחילה** ולא של דיעבד, בריאה אהובה ומיוחדת ביעודה. שכן להיות אשה, אין זו מחלה שאדם מתפלל להינצל ממנה. האשה מתפללת נוכח ה', לא נוכח הגבר! האם אנו הגברים מכירים בכך?

23. העיריני העורך בדבר הצורך ליישב את עמדותי עם דיני ערכין שבפרשת בחוקות, שם נקבע שערכו של האיש גדול משל האשה, דהיינו, הנודר בלשון "ערך פלוני עלי" משלם לבית המקדש סך שקלים מדורג, והערך השקלי של האיש עולה על זה של האשה. והנה אף שתיבת "ערך" שבתורה מכוונת למונח משפטי קנייני ולא למשמעות אבסולוטית שיש למהלך ערך' בדורותינו, עדיין יטען המקשה שגובה הערך הרוחני משליך לערך השקלי הקנייני. שלוש תשובות בדבר: 1. בדיני ערכין שווים זכר יהודי, עבד כנעני, וגוי בערכם השקלי (רמב"ם, הלי ערכין וחרמין פרק א). כלומר הגוי שמצוותיו פחותות משל האשה היהודייה ומשלה העבד השווה לה (או נחות ממנה), ערכו שווה לישראל החייב בכל המצוות. הרי שהערך' הנמדד בדיני ערכין אינו ממין הערך המבוטא בברכות השחר. לעני"ד אפשר על כל פנים לשער כי הערך המדובר פה, שרוי בתווך בין השווי ככוח עבודה (המכוון בלשון "דמי עלי" - רמב"ם שם) לבין הערך הרוחני דתי.

2. מצוות התורה ממוקדת בחובת האדם לקיים נדרו, ובקדושת הדיבור לבלתי הפר מה שהתחייב לעשות. מאחר שכך, דין ערכין חל כפי משמעות המילים שהחברה יוצקת בהן (בדיוק כפי הדין בסכסוכים ממוניים). ואכן נראה מהלכות ערכין כי במונח ערך' התכוונו הנודרים, לעניין שניתן למודדו בכסף. מעתה, **אין התורה כאן קובעת מאומה** באשר לערכם של איש או אשה, אלא נסבה אודות לשון בני אדם התואמת לדעותיהם.

3. אפילו נאמץ את הפירוש שדיני ערכין אכן קובעים את נמיכות האשה כדעה הנכונה, מאומה לא נגרע מראייתו לגבי עניינה של ברכת 'שלא עשאי אשה', הנסבה כאמור אודות השמחה שבקבלת עול מצוות. ולבסוף, למעין שכל זה איננו שווה בעבורו, פונה סעי' 1 בפרק זה.

ושינויים מבפנים הם לחם חוקה של ההלכה. כדוגמא, הדיון העכשווי הנפרש בשו"ת בני בנים²⁴. ולא בזה התמקד מאמרנו.

מה שראוי להטריד זו הקלות שבה נתבעים לעתים באי כוחה של היהדות לשנות מצוות שונות ונוסחי תפילה. העניין בעייתי משני כיוונים. **האחד**, המהירות המסחררת שבה מתרחשים שינויי תפיסה בעולם המודרני, עלולה להביא לכך שכל שר חינוך בממשלה חדשה יגבש תוכנית חינוכית משלו, ואולי גם שינויים בנוסח התפילה בהתאם. התרבות הפכה מעבדת ניסויים חברתית וערכית בלתי יציבה אשר אין אפשרות לצפות את עמדותיה בעתיד. ערך השוויון הנראה יציב, אינו מחוסן גם הוא בפני שינויים מהותיים או מחלוקות הנוגעות לדרך החלתו בחיי יומיום. אשר על כן צריך לקחת בכובד ראש את ההחלטה אם וכיצד לשנות נוסחים ותיקים ושוורשיים, והנזק הרוחני העלול להיגרם מפני 'פיחות זוחלי בערך התפילה גופה בכל נוסח שהוא. **השני**, הדרך שבה מעריכים אנו ושופטים את הז"ל ופוסקי הדורות שעברו, מלמדת על מדרגתנו, ואם ראשונים כמלאכים בעינינו, אנו כבני אדם. הכרתנו בגדולת אישיותם של חכמים היא שיאה של אמונתנו ברוח האדם בכלל. בצומת דרכים זו נתפרדו התרבות הכללית מהתרבות היהודית דתית. התרבות הכללית, וביתר שאת כלי התקשורת הפומביים, מרבים לפרסם חשדות באישי ציבור בדבר עולות מגוונות, והאווירה הציבורית זועקת: "הנה, נלכד עוד רמאי ועוד אינטרסנט ועוד בעל תאוה, המציג את עצמו כאידיאליסט וכדואג לעם". מאז ימי המהפכה המודרנית בועטת החברה במנהיגים מדורות קודמים, ובהווה בועטת בכל מי שפועל כשליט יחיד, ובמי שנוהג כבר-אישיות מוסרית נשגבת וכבעל ידיעות עמוקות ורחבות יותר מאחרים.

ובכן, תחת אשר נוסחי מאמרי הז"ל והתפילות ישמשו לנו קרש קפיצה רוחני והזדמנות לשינוי ערכים ולהתעלות אינטלקטואלית, קורה ואנשים דתיים נסחפים אחר האטמוספירה הביקורתית המודרנית ומפרשנים את מאמרי חכמינו מבעד למשקפת של קטנוניות צרה, כאילו נתייסדו

24. ח"ד, תשס"ה, מאת הרב יהודה הרצל הנקין, סימן א. המחבר דן בארוכה בסוגיית הגמרא ובפוסקים ומעלה כי ברכת שלא עשני אשה עניינה על שום תוספת המצוות בגבר, ושאר טעמים הנזכרים בספרים הם אך נספחים לטעם העיקרי: "צריך להתכוון תחילה להודות למלך העולם על שנתברך בריבוי המצוות כי כן הוא עיקר טעם הברכה. ישנן נשים המתמררות על הברכה שלא עשני אשה. הנה לו העולם היה יודע שהלשון השני בפירוש רש"י הוא העיקר, ולו כל הגברים היו מברכים מתוך שמחה בעבודת ה' ומצוותיו, כי אז לא היה מקום להתמררות זו, כי כן הוא גזירת הכתוב שאנשים חייבים ביותר מצוות מנשים ואין לערער על זה". משמע, המחבר מייחס משקל לטרוניית הנשים, היות והגברים המעוותים את כוונת הברכה עושים שלא כדין. לעומת זה, דרישות חיצוניות לשינוי דין מבקשות להתחשב בדעות פסולות (או לכל הפחות לא מבוססות). ואכן נוקט המחבר לברך ברכה זו בלחש ובפרט שליח ציבור. בסוף התשובה, הלכה ולא למעשה, מבקש המחבר לצדד בשינוי נוסח, שוב, מנימוקים פנימיים עיישי.

התפילות והמצוות בידי פוליטיקאים קטנים²⁵. ניתן להתבטא כי "הדור הולך ופוחד" ונתע מהרעיון שישנם אנשים גדולי רוח ומוסר, הראויים להנהיג עם רב. בניגוד קוטבי לכך, זועקת התרבות הדתית: "הדור הולך ופוחת", וחכמים ראשוניים מרוממים מאתנו, ועלינו לפשפש בדבריהם ובמעשיהם בכדי לרומם עצמנו ולהחכים, וכמשל גן המבוכה שתואר בראש ספר מסלת ישרים.

התמוטטות ההכרה במציאותם של אנשים גדולים מקרינה בראש וראשונה לעמדה כלפי רבנים ומנהיגים בני ימינו אשר נחשדים בשפע אינטרסנטיות. אפשר כמובן להגוים בכריעת ברך בפני כל בר בי רב דחד יומא, על שפם וזקן יעטה טלית ומקובל, ופתי מאמין לכל דבר (=מנהיג). אך המגזימים מן הצד האחר החושדים **בכל** רב ומנהיג שהוא, מייצגים סוג של גמדות רוח שאינה יודעת על מושגים וחויות הרוחשות בנפשם של גדולי אישיות ושליטים ברוחם.

ובכן, מה שמבקש מאמר זה מהמטיפים להחלפת נוסח הברכות וכדומה, הוא זהירות ובהינה עצמית, אם אינם נגררים בפזיזות יתרה לקצף ולשפץ במעשי ידי חכמינו, מתוך חוסר ענווה מספקת ומחמת שבר באמונת חכמים.

אגב דאגה למעמד האשה, ממליצים מטיפים אלו המלצות העלולות לפגוע במעמדו של האדם בכלל, במובן זה שמרמזות הן כי "כל האדם כוזב".

25. למעלה הוזכר מאמרה של גילי זיוון הפורש באורח רציני יחסית את הדעות והסברות המגוונות. המחברת דוחה את האפשרות להחזיק כיום בתפיסות מטאפיזיות המזכירות ריח גזענות. לעניות ידיעתי התפיסות המטאפיזיות בנוגע לגוי ולנשים, לא היו מעולם מעיקרי האמונה היהודית אפילו לאלה שהחזיקו בהם. לאמתו דבר עיון משווה בין מאמרה שם למאמרי כאן מהווה הזדמנות נאותה להבחין בהבדלים בולטים בין מה שאני רואה כשתי אסכולות. הבדלים בהלך מחשבה, בהלכי רוח, עד כדי דתיות מטיפוס אחר. מאמרי מבקש להתמודד מול אסכולה זו. בכדי שלא להלאות אוסיף אך מעט הערות פרטניות:

1. המחברת נסמכת על מחקרים בדבר השפעה יוונית על נוסח הברכות הנידונות במאמרה. משמע, לדעתה המקור החז"לי עצמו פגום.
2. היא נזפת: "הגדרת זהותו של האדם לא נעשית רק על ידי עמידה כנגד הזר והשונה". כוונתה שהנוסח הנגיבי 'שלא עשני אשה' (או עבד, או גוי) - הוא הגדרה עצמית באמצעות שלילת האחר. אבל הגדרה כזו שרובה בחוויה עממית של עמי ארצות, ואילו החז"ל נתכוונו בנוסח זה לבטא את תודת האדם לבורא על שנברא גבר למרות שיכול היה הא-להים לברואו אשה.
3. עם זאת, האתגר שמציבים קוראי תגר על נוסחים מסוימים אינו בהכרח קנתרנות בעלמא, וחשובה ההבחנה בין מי שמקבל באופן מלא את נוסח חכמינו בימים עברו, אך טוען שכיום יש להמירו בנוסח אחר - לבין מי שסבור שחכמים שגו בשנים קדמוניות בהיגורם אחר הזרם התרבותי ששלט בזמנם. סוף דבר, בניין נערים סתירה, ואין זה עניין של מה בכך להמיר נוסחי תפילה שטבעו חכמינו. וכיצד נהג כלפי המשנה (כלים א, ח) המונה עשר קדושות זו למעלה מזו, ובהן עזרת נשים ולמעלה ממנו עזרת ישראל, וההשלכות לדיני מקדש וטומאה? אפשר גם שצד חינכי כלשהו כלול בנוסח הברכות, כלומר, בכדי להרחיק אדם מהשפעת הגויים, ומצדדים מסוימים באשה וכדומה. על כל פנים, כאדם מאמין לעניין הדרך הראויה לעת הזו היא להבין מחדש את מילות התפילה. לשנות את עצמנו ואת הרגלי האי חשיבה שפשו בציבור. צאו וראו: כמה גברים מהרהרים, באומרם 'שלא עשני אשה', להודות על המצוות היתרות ש**התחייבו** בהן?